

Kâmûs-ı Riyâziyât Neden Basılmadı? Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Yazdığı Bir Notun Değerlendirilmesi

*Alper ATASOY**
*Zekeriya DURU***

Makale Geliş / Received: 17.05.2025
Makale Kabul / Accepted: 30.05.2025

Öz

Bu makalede, Salih Zeki Bey'in 1898 yılında ilk cildi yayımlanan ancak tamamı basılamayan Kâmûs-ı Riyâziyât adlı ansiklopedik eserinin yazım, yayım ve yeniden basım girişimleri ele alınmaktadır. Eserin matbu ve el yazması nüshaları içerik bakımından analiz edilmiş, ayrıca Hüsnü Hamid Sayman'ın eserin müsvedde defterlerine eklediği hatırat niteliğindeki bir nottan hareket ederek kendisinin eseri yeniden yayımlama çabalarına yer verilmiştir. Ayrıca Harf Devrimi sonrasında Hasan Âli Yücel ve Süheyl Ünver gibi önemli isimlerin eserin yayımlanmasına yönelik girişimlerinden bahsedilmiştir. Araştırma, eserin yalnızca bilimsel değil aynı zamanda yayıncılık, eğitim ve düşünce tarihi bakımından da özel bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Kâmûs-ı Riyâziyât'ın tamamının eleştirel bir edisyonla yeniden yayımlanması, hem Salih Zeki Bey'in mirasının korunması hem de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan bilimsel süreklilik fikrinin somutlaştırılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât*, Hüsnü Hamid Sayman, Hasan Ali Yücel, Süheyl Ünver.

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, allper.atasoy@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8807-057X.

** Dr., Öğretmen, MEB, zekzek53@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8934-2183

Künye: ATASOY, Alper&DURU, Zekeriya, (2025). *Kâmûs-ı Riyâziyât Neden Basılmadı? Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyât Hakkında Yazdığı Bir Notun Değerlendirilmesi*, *Dört Öge*, 27, 59-91. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.

Why Was Kâmûs-ı Riyâziyât Not Published? An Evaluation of a Note Written by Hüsnü Hamid Sayman on the Work

Abstract

This article examines the writing, publication, and republication attempts of Kâmûs-ı Riyâziyât, an encyclopaedic work by Salih Zeki Bey, whose first volume was published in 1898 while the remaining volumes were never printed. The study analyses the content of the work's printed and manuscript copies. It particularly focuses on a memoir-like note added by Hüsnü Hamid Sayman to the manuscript notebooks. This note serves as a key source for understanding Sayman's efforts to revive the publication of the work. In addition, the article discusses the later attempts by prominent figures such as Hasan Âli Yücel and Süheyl Ünver to support the publication of the work following the Turkish Alphabet Reform. The research demonstrates that Kâmûs-ı Riyâziyât holds not only scientific value but also a significant place in the history of publishing, education, and intellectual life. A complete critical edition of the work is essential for preserving Salih Zeki's legacy and for giving concrete form to the notion of scientific continuity from the Ottoman Empire to the Turkish Republic.

Keywords: Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât*, Hüsnü Hamid Sayman, Mehmet İzzet, Hasan Ali Yücel, Süheyl Ünver.

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle İkinci Meşrutiyet (1908-1922) gerek siyasî ve sosyal dönüşümler gerek Batı ile ilişkiler bakımından oldukça yoğun entelektüel hareketlilik taşıyan bir dönemdir. Bu dönemin muhtelif matbuatında fikirlerini kaleme alan Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), Şehbenderzâde Ahmet Hilmi (1865-1914), Rıza Tevfik (1869-1949), Abdullah Cevdet (1869-1932), İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946), Hüseyin Cahit (1875-1957), Ahmet Şuayp (1876-1910), Ziya Gökalp (1876-1924), Satı el-Husri (1880-1968), Baha Tevfik (1884-1914) gibi birçok yazar ve düşünür edebiyattan siyasete, dinî düşünceden felsefeye, sanattan pozitivizme kadar birçok konuda görüşlerini paylaşarak bu canlı fikir ortamının oluşmasına katkıda bulunmuşlardır (Ülken, 2019, ss. 181-509). Bu dönemde edebiyat ve fikir tartışmalarının yanı sıra bilimsel konularda da önemli gelişmeler yaşanmış; modern bilimsel bilginin Mühendishane, Harbiye, Bahriye, Tıbbiye, Mülkiye gibi mektepler yoluyla öğretilmeye başlanması ardından bilimsel konularda eserler kaleme alan birçok önemli isim ortaya çıkmıştır. Özellikle matematik alanında Hüseyin Rıfkı Tamani (1750-1817) ve Başhoca İshak Efendi (ö. 1836) gibi Mühendishane hocalarının eserleriyle ilk modern matematik ders kitapları kaleme alınırken, takip eden dönemde Mehmed Emin Paşa (ö. 1851), Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901), Mehmet Nadir Bey (1856-1927) ve Salih Zeki Bey (1864-1921) gibi matematikçiler bir yandan ders kitaplarıyla modern

matematik eğitiminin temellerini atmışlar ve diğer yandan özgün eserleriyle matematiksel düşüncenin yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır (İhsanoğlu, 2017, ss. 184-187).

Bu dönemde matematik sahasında en önemli isimlerden biri Salih Zeki Bey'dir. Dârüşşafaka'daki başarılı öğrencilik yıllarının ardından Paris'te elektrik mühendisliği eğitimi alan Salih Zeki Bey, memlekete dönerek Posta ve Telgraf Nezâreti'nde göreve başlamış ve ardından Rasadhâne-i Âmire, Mekteb-i Sultanî, Dârülfünûn gibi önemli kurumlarda müdürlük görevlerinde bulunmuştur. Bu görevleri sırasında kendisinin en önemli vasıflarından biri olan eğitimcilik rolünü ihmal etmemiş ve Mekteb-i Sultanî, Mühendishane, Bahriye, Mülkiye ve Dârülfünûn gibi birçok önemli kurumda matematik, fizik ve astronomi dersleri vermiştir. Verdiği derslerin yanı sıra elliye yakın sayıda kaleme aldığı matematik ve fizik ders kitaplarıyla İkinci Meşrutiyet ve hatta Cumhuriyet'in ilk nesillerinin matematik ve fizik eğitiminde önemli bir rol oynayan Salih Zeki Bey, diğer yandan modern mantık, olasılık hesabı, Öklit-dışı geometriler gibi konularda yayımladığı kitaplarla Osmanlı toplumunun modern matematikle tanışmasını sağlamıştır (Demir & Kalaycıoğulları, 2004; Baga, 2021; Başaran, 2022; Birinci, 2022). Salih Zeki Bey, kitaplarının dışında dönemin önemli gazete ve mecmualarında bilim tarihinden güncel bilim haberlerine, eğitim meselelerinden matematik felsefesine kadar iki yüze yakın makale ile toplumda bilimsel ilginin canlı tutulmasına katkı sağlamıştır (Atasoy, 2022; Salih Zeki, 2022). Ancak Salih Zeki Bey'in en önemli çalışmalarının bilim tarihi ve özellikle İslam matematik tarihi üzerine olduğu söylenebilir. 1913 yılında iki cilt olarak yayımlanan *Âsâr-ı Bakiye* isimli eseri Osmanlılar dahil İslam matematikçilerinin çalışmalarını ele alan kapsamlı bir eserdir. Eserin ilk cildi düzlemsel ve küresel trigonometri, ikinci cildi iki kısım halinde aritmetik ve cebir, üçüncü cildi astronomi ve dördüncü cildi geometri tarihleri olarak planlanmışsa da trigonometri ve aritmetik ciltleri matbu olarak bastırılabilmiş (Salih Zeki, 1329b, 1329a); astronomi ve günümüze ulaşmayan cebir ciltleri elyazması olarak kalmıştır. Dördüncü cilt ise yazılamamıştır (Günerngun, 2005).

Salih Zeki Bey'in en önemli eseri ise *Kâmûs-i Riyâziyât* isimli matematik ansiklopedisidir (Atasoy, 2024, ss. 843-846). Eser dönemin diğer ansiklopedi girişimleri arasında matematik ve matematik tarihi gibi spesifik bir konuyu ele alması bakımından özel bir öneme sahiptir. İlk cildi 1898 (1315) yılında yayımlanan eser, kapak sayfasında yazdığı üzere "matematik ve astronomi bilimlerinde mevcut ve eski bütün terimler ile bilginlerin yaşam öykülerini ve eserlerini" içermektedir (Salih Zeki, 1315). Eserin ilk cildi 1901 (1318) yılında tekrar basılmıştır (Salih Zeki, 1318). Dört cilt olarak yayımlanması planlanan eserin sadece ilk cildi basılabilmiş-

tir, kalan ciltleri elyazması olarak müsvedde defterler halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Salih Zeki, t.y.). Eserin Salih Zeki Bey'in 1921 yılında ölümünün ardından düzenlenerek tekrar basılmasına teşebbüs edilmişse de sadece ilk cildi 1924 (1340) yılında kısmen yayımlanabilmiştir (Salih Zeki, 1924). Eserin seçme maddelerinden oluşan bir baskısı ise 2021 yılında yapılmıştır (Salih Zeki, 2021).

Bu çalışmada söz konusu eserin matbu ve yazma nüshaları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda içerikle ilgili birtakım yeni bilgiler paylaşılacak ve matematikçi Hüsnü Hamid Sayman'ın kaleme aldığı bir nota dayanarak kendisinin nezdinde eserin yeniden bastırılma çabaları konu edilecektir.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın Matbu ve El Yazması Ciltleri Hakkında Bilgiler**

Kâmûs-ı Riyâziyât ve daha sonra yayımlanan *Âsâr-ı Bakiye*, Salih Zeki Bey'in amatör olarak başladığı matematik tarihi araştırmalarının sonuçlarını içerir. Bu konudaki ilk araştırmalarını, başyazarlık (*sermuharrir*) görevlerini yürüttüğü *Mekteb ve Resimli Gazete* mecmualarında yayımlamıştır. Söz konusu dergide 1891-1895 yılları arasında yayımlanan 32 makalenin 23'ü bilim tarihi ile ilgili olup çoğunlukla Müslüman matematikçilerin hayatları ve eserleri incelenmiştir (Atasoy, 2022, ss. 352-356). Araştırmaları biriktikçe yakın çevresi bunları yayımlamasını tavsiye eder. Öğrencisi ve dostu matematikçi Mehmet İzzet Bey, *Talebe Mecmuası*'nda yazdığı bir yazıda Salih Zeki Bey'in bu makaleleri yayımlaması konusunda dostu Halil Edhem Bey'in (1861-1938) ısrarcı olduğunu belirtmiş ve şunları eklemiştir: "Bu tetkiklerin neticeleri birçok zamanlar Resimli Gazete'de neşredilmiş sonra bu neşriyatın bir kısmı Asarı Bakiyeler ile Riyaziyat Kamusuna geçirilmiştir." (Mehmed İzzet, 1936, s. 15).¹

Kâmûs-ı Riyâziyât, alfabetik olarak düzenlenmiş bir matematik ansiklopedisidir. Salih Zeki Bey'in, ansiklopedi yayıncılığının Osmanlılarda henüz gelişme aşamasında olduğu bir dönemde matematik ve matematik tarihi gibi spesifik bir alanda ansiklopedi hazırlama fikrine nasıl ulaştığı dikkate değer bir konudur. 19. yüzyıl ansiklopedi yayıncılığının tüm dünyada geliştiği ve yaygınlaştığı bir dönemdir, bu yüzyılda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere birçok Batı ülkesinde *Encyclopaedia Metropolitana* (1817-1845), *Chambers's Encyclopaedia* (1860-1868), *Grand Dictionnaire Universel* (1866-1876), *La Grande Encyclopédie* (1886-1902) gibi birçok önemli ansiklopedi yayımlanmış ve farklı dillere çevrilmiştir (Aykut, 1991, ss. 218-219). Osmanlı entelektüelleri, iletişim imkanlarının kısıtlı olduğu bir dönemde bilimsel ve

1 Salih Zeki Bey *Âsâr-ı Bakiye*'nin birinci cildinin önsözünde, araştırmalarının yayımlanması konusunda eski Maarif Nazırı (grv. 1912, 1919-1920) Gelenbevizâde Mehmet Said Bey'in de (1862-1937) ısrarcı olduğunu belirtir (Salih Zeki, 1329a, s. 5).

kültürel bilginin yayılmasında en önemli araçlardan biri olan ansiklopedilerin yaygınlaşmasına kayıtsız kalamamışlar ve ilk Türkçe ansiklopedileri yayımlamışlardır. Örnek olarak Yağlıkcızaade Ahmet Rifat Efendi'nin 1882-1883 yıllarında yayımladığı *Lugat-ı Târihiye ve Coğrafiye* üç yüzer sayfalık yedi ciltte tarih, coğrafya, fizik, kimya, botanik, icatlar gibi konuları ele alır. Şemseddin Sami tarafından 1888-1899 yılları arasında yayımlanan *Kâmûsü'l-A'lam* bir tarih, coğrafya ve biyografi ansiklopedisi olarak yayımlanmıştır. 1893-1899 arasında ise Kolağası Ali Cevat tarafından dört cilt olarak yayımlanan *Memâlik-i Osmâniye'nin Târih ve Coğrafya Lugatı* da yine bir tarih, coğrafya ve biyografi ansiklopedisidir. Yine bu dönemde tamamlanamayan ve sadece ilk cildi bastırılabilen *Muhit-i Kebir, Mahzenü'l-Ulûm, Muhitü'l-Ma'arif* gibi yarım kalan ansiklopedi girişimlerinde bulunulmuştur (Aykut, 1991, s. 223).

Mehmet İzzet Bey “Salih Zeki'nin teyid-i nâmına vesîle olacak en büyük eseri” dediği *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın, onun “terâcim-i ahvâl yazmak zevkinden mülhem olarak” kütüphanelerde gömülü kalmış eski eserleri araştırmasıyla ortaya çıktığını belirtir. Mehmet İzzet'e göre Salih Zeki, *Âsâr-ı Bakiye* ciltlerini de “hem bir târih-i riyâziyât vücûda getirmek ve hem bu *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın bazı aksâmını teşkil edecek cümle malûmatı cem ve ihzâr etmek” üzere hazırlamıştır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Eğer bu yorum dikkate alınırsa Salih Zeki Bey *Kâmûs-ı Riyâziyât*'a özel bir önem vermiş gibi görünmektedir. Gerçekten de eserin 1901 (1318) yılında yapılan ikinci baskısına eklenen “*ifâde-i merâm*” yazısına bakıldığında Salih Zeki Bey'in bu eseri özel bir amaçla yazdığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yazıda Salih Zeki Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın bilim ve fenlerin mevcut tasnifine yönelik hazırlanacak bir bilimler ansiklopedisinin (*kâmûs-ı ulûm ve fûnûn*) ilk kısmını teşkil edecek şekilde hazırlandığını belirtir. Matematik ve astronomi bilimlerinden (*ulûm-i riyâziyye ve hey'yye*) bahseden bu eserin ardından uzmanlar fizik ve kimya, doğa bilimleri, dinî bilimler, felsefe, tarih, coğrafya, siyasî bilimler, idarî ve malî bilimler, hukuk, edebiyat, dil bilimleri, askerî bilimler, deniz bilimleri, imalat, inşaat, sanayi, güzel sanatlar ve eski eserler (arkeoloji) gibi konulardan bahseden ve gerektiği kadar ciltlere sahip ansiklopediler yayımlayabileceklerdir. Bu sayede “vaktiyle Fransa'da tertib olunan *Kâmûs-ı Ulûm ve Fûnûn*'un tab'-ı sânisine mûmâsil” bir ansiklopedi (*muhitü'l-ma'arif*) vücûda getirilebilir. *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ta ise aritmetik, cebir, diferansiyel ve integral hesap, dönüşümler hesabı, olasılık, geometri, analitik ve tasarı geometri, mekanik, düzlemsel ve küresel trigonometri, analitik matematik, fonksiyon teorisi, matematiksel fizik, astronomi, temel bilimler, arazi ölçme, meteoroloji, takvim ve tarih, matematik felsefi gibi matematiksel bilimlere ait bütün tabir ve terimlerin Fransızca karşılıklarıyla yer alacağını belirtmektedir (Salih Zeki, 1318, ek-1). Dolayısıyla Salih Zeki Bey'in asıl isteğinin, ismi geçen bilimleri ve fenleri kapsayacak büyük bir ansiklopedinin yayımlanması olduğu söylenebilir. *Kâmûs-ı Riyâziyât* ise bu büyük ansiklopedinin ilk kısmını teşkil edecek, belki de böyle bir ansiklopediye örnek oluşturacaktır.

Salih Zeki Bey'in bu tür bir büyük *kâmûs-ı ulûm ve fûnûn* yayımlanması için girişimde bulunup bulunmadığı ve diğer bilimlere ait ciltleri hazırlayabilecek kişilerle görüşüp görüşmediği hususunda bilgimiz yoktur. Esasında *Kâmûs-ı Riyâziyât* gibi hacimli bir eseri tek başına kaleme alması, yakın çevresi tarafından takdirle karşılanmıştır. Mehmet İzzet'e göre "ancak bir hey'et-i ilmiyye himmetiyle başa çıkılabilecek" böyle bir esere girilmesi, Salih Zeki'nin ilmi kudreti ve kifayetin en büyük delilidir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Diğer yandan Salih Zeki Bey eserin yazım sürecinde tamamen tek başına değildir. Dönemin önemli asker ve devlet adamlarından, aynı zamanda büyük bir matematikçi olarak kabul edilen Vidinli Hüseyin Tefik Paşa, *Kâmûs-ı Riyâziyât* maddelerinin yazımı konusunda Salih Zeki'ye yardımlarda bulunmuş, kendisinin Vefa'daki konağında ve Fenerbahçe'deki bağ evinde eseri karşılıklı okuyarak maddeleri tashih etmişlerdir (Mehmed İzzet, 1936, s. 14). Salih Zeki'nin kendisi de Tefik Paşa'nın müsveddelerin birçok yerini yeniden yazarcasına düzeltmeler yaptığını belirtmektedir (Salih Zeki, 1318, Ek-1). Nitekim eserin 1315 ve 1318 baskılarının kapağında "Musahhihi: Tefik Paşa" yazısı görülür. Salih Zeki'ye bir başka yardım ise o dönemde evli olduğu Halide Edip Hanım'dan (Adıvar, 1884-1964) gelmiştir. Halide Edip *Kâmûs-ı Riyâziyât* maddelerinin yazılması sürecinde İngilizce kaynakların çevrilmesi konusunda yardım etmiş, kendisi de bu süreçte bir "asistan ya da sekreter" görevi yaptığını ifade etmiştir (Kadioğlu, 2005, s. 158).

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın, yukarıda bahsedildiği üzere günümüze ulaşan üç matbu baskısı ve müsvedde defterleri bulunmaktadır. Bu nüshaların basım süreçleri ve müsvedde defterlerin içerik analizleri aşağıda sunulmuştur.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1315 (1898) ve 1318 (1901) Baskıları**

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın birinci cildinin ilk baskısı Maarif Nezâreti'nin 25 Şubat 1313 (7 Mart 1898) tarihli izniyle 1898 (1315) yılında Karabet Matbaası'nda yapılmıştır. Bu cilt 400 sayfa olup toplam 852 madde içerir. Maddeler Arap alfabesine göre alfabetik dizilmiş olup Fransızca karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Eser "Ab" maddesi ile başlar ve "Silvester'in İfnâ Usûlü [Méthode d'Élimination de Sylvestre]" maddesi ile son bulur.

Eser başlangıçta her hakkı Dârüşşafaka'ya ait olmak üzere Karabet Matbaası tarafından "fedakârlık ihtiyârıyla" basılmış, eserin İstanbul'da gördüğü talebin karşılanamaması nedeniyle Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde abonelik sistemine geçilmiş ve Dârüşşafaka'ya menfaat sağlanması hususunda Bâbîâli'den hususî emirler yazdırılmıştır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Eserin ilk baskısıyla ilgili olarak *İkdam* gazetesinin 17 Nisan 1314 (29 Nisan 1898) tarihli sayısında yer alan bir yazıya göre dört ciltten oluşan eserin fiyatı 200 kuruştur. Ancak mektep öğrencilerine kolaylık olması için aylık onar kuruş ödemeye satın alma usulü getirilmiştir. Gelirin tamamı

Darüşşafaka'ya devredilmiştir. Yazıda eserin basımına başlandığı ve üç formasının basılmış olduğu belirtilmektedir. Bu yazının isimsiz yazarı, esere yönelik tek itirazın Karabet Matbaası'nda basılması olduğunu belirtir ve bu itirazın nedeninin bir iki gün içinde eserle ilgili yazılacak başka bir makalede açıklanacağını söyler ("Yeni Kitaplar: Kâmûs-ı Riyâziyât", 1314, s. 4). Ancak gazetenin ilerleyen sayılarında böyle bir yazıya rastlanmamıştır.

Eserin ikinci baskısı 1901 (1318) yılında Mahmut Bey Matbaası'nda yapılmıştır.² Mehmet İzzet, ilk baskının yayımcısı olan Karabet Matbaası'nın sahibi Karabet Efendi ile Salih Zeki Bey arasında yaşanan anlaşmazlık neticesinde eserin basım işinin Dârüşşafaka'ya kaldığını belirtir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Bu anlaşmazlığın ne olduğu bilinmemektedir; *İkdâm* gazetesindeki tanıtım yazısında eserin bu matbaada basılmasına yönelik itiraz, söz konusu anlaşmazlıkla ilişkili olabilir mi? Dönemin en önemli yayımcılarından biri olan Karabet Keşişyan'ın sahibi olduğu Karabet Matbaası, ilkökul (ibtidâî), ortaokul (rüşdiye) ve lise (idâdî) okulları için ders kitabı basma ve dağıtma hakkını elde ederek "Umûm Mekâtib-i Askerîye ve Mülkiye-i Şahane Kitâbcısı" unvanını almış; diğer yandan dönemin önemli süreli yayınlarından olan *Mekteb* ve *Resimli Gazete* mecmualarını da yayınlayarak Osmanlı matbuatında önemli bir yer edinmiştir (Tatlısu, 2021, s. 135). 7 Ağustos 1891 tarihinde yayın hayatına başlayan *Mekteb* dergisinin ilk 82 sayısında başyazarlık görevini Reşad Bey yürütmüş, 13 Mart 1893'te yayımlanan 83. sayıdan itibaren 100. sayıya kadar (31 Temmuz 1893) bu görevi Salih Zeki Bey üstlenmiştir. Ardından yine Karabet Efendi'nin sahibi olduğu ve ilk sayısı 26 Mart 1891 tarihinde yayımlanan *Resimli Gazete*'nin 6 Eylül 1894 tarihli 179. sayıdan itibaren başyazarlık görevini üstlenen Salih Zeki, bu görevini 234 ve 235. sayıların birlikte yayınlandığı 3 Ekim 1895 tarihli nüshaya kadar sürdürmüştür (Atasoy, 2022, ss. 352-353). Karabet Efendi, önemli iki mecmuasının müdürlüğünü Salih Zeki Bey'e emanet ettiğine göre başlangıçta ilişkilerinin oldukça olumlu olduğu ve bu tanışıklığın en azından 1893 yılına kadar uzandığı söylenebilir. Mehmet İzzet'in ifade ettiği üzere, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1898 baskısının Karabet Efendi'nin "fedakarlığıyla" basılması da aralarındaki yakın ilişkinin sürdüğünü göstermektedir. Bu durumda *Kâmûs*'un basımını durduran söz konusu anlaşmazlığın, dönemin ekonomik koşulları ile ilgili olduğu düşünülebilir. Kendi döneminde "eli sıkı" biri olarak tanınan Karabet Efendi; Ahmet İhsan, Mehmet Ali Aynî, Hüseyin Cahit gibi dönemin önemli genç entelektüellerinin ilk eserlerini yayınlama fırsatı sunarken diğer yandan telif ve tercüme ücretlerini en az düzeyde tutuyordu (Tatlısu, 2021, s. 137). Buna rağmen yayıncılık konusunda en tecrübeli isimlerden biri olarak Salih Zeki, Ahmet Rasim, Necib Asım, Mehmet İzzet, Abdurrahman Şeref gibi

2 Söz konusu nüshaya Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi Nadir Eserler Koleksiyonu Demirbaş No: 10008731'dan ulaşılmıştır. Bu baskıya diğer kütüphane ve koleksiyonlarda rastlanmamaktadır.

Osmanlı bilim, eğitim ve kültür hayatının en önemli isimlerinin ders kitaplarını ve fikir eserlerini yayımlıyordu. II. Abdülhamid döneminde okullaşmanın artmasıyla birlikte ders kitaplarının büyük çoğunluğunu basan Karabet Efendi, bu kitapların hazırlanmasında en az müellifler kadar çalışmaktaydı, o kadar ki Rıza Tevfik şunları dile getirir: “İşte bugün Salih Zeki Bey’in Hikmet-i Tabiyye’si ve daha bilmem kimin hendese gibi en lâzım, en faideli eserleri bu adamın bitmek bilmeyen gayretiyle vücuda gelmiştir denilebilir.” (Rıza Tevfik, 1326, s. 235; Tatlısu, 2021, s. 140). Diğer yandan 1900’lerden itibaren dönemin siyasî ve ekonomik sorunlarından dolayı Karabet Matbaası sıkıntılı bir döneme girmiş, bu dönemde yayımladığı kitap sayısı ciddi oranda düşüş göstermiştir. Tatlısu, bu durumu şu sözlerle ifade eder: “Artık II. Abdülhamid’in merkezî ve otoriter yönetimiyle Osmanlı ülkesinde kitap basımı oldukça güçleşmiştir, matbuat idaresindeki değişiklikler de bunu pekiştirir ve kitapçı ve matbaacılar için 1898 sonrası oldukça zor geçecektir.” (2021, s. 142).

Söz konusu dönemde yaşanan ekonomik sorunlarla birlikte eserin tüm gelirlerinin Dârüşşafaka’ya bağışlanmış olması, Karabet Efendi’nin bu işi sürdürmesini oldukça zorlaştırmış olmalıdır. Eserin kaç adet satıldığı ile ilgili elimizde bilgi bulunmamaktadır; her ne kadar ilk baskısı başlangıçta ilgi görse de o dönemde ancak sınırlı sayıdaki matematikçi ve entelektüel tarafından okunabilecek böyle bir eserin satışlarının beklenen seviyede olmayacağı ve matbaayı zarar uğratacağı düşünülebilir. Burada belirtmek gerekir ki eserin karşılaştığı ilgisizlik ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Nitekim Salih Zeki Bey’in ölüm yıldönümünde mezarı başında yapılan anma töreninin haberini veren 4 Temmuz 1928 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine göre törene katılanlardan bir kişi bir gün balık pazarına gittiğinde balıkçıda Salih Zeki’nin *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ının yığınlarla durduğuna şahit olduğunu aktarmış ve “İşte bizde ilmin bu kadar kıymeti vardır.” yorumunda bulunmuştur (Kadioğlu, 2005, s. 162).

Kâmûs-ı Riyâziyât’ın günümüz kütüphanelerinde en çok bulunan baskıları 1898 (1315) ve aşağıda inceleyeceğimiz 1924 (1340/1342) yıllarına aittir. Diğer yandan 1901 (1318) yılına ait baskı kütüphanelerde çok nadirdir ve ilgili literatürde pek yer bulamamıştır. Bu durum 1318 baskısının çok az sayıda yapıldığını düşündürmektedir. Bu nüsha Mahmud Bey Matbaası’nda basılmıştır ve içerik olarak olmasa da hem kapak bilgilerinde hem de metne ilave edilen sayfalarda bazı farklılıklar içermektedir. Kapak sayfasında ilk göze çarpan değişiklik, “Birinci Cild” yazısının hemen altında ilkinden farklı olarak “Birinci Kısım” ibaresinin eklenmesidir. Bu durum, yeni baskıda birinci cildin en az iki kısım halinde yayımlanmasının planlandığını gösterir. Eserin metin kısmı 1315 baskısıyla içerik bakımından aynıdır. Ancak 1318 baskısındaki en önemli fark, metnin sonuna eklenen iki ilave sayfadır. İlk sayfa, Salih Zeki’nin eseri tanıttığı ve yazılış amacını kaleme aldığı “*İfâde-i Merâm*” yazısıdır.³ Bu

3 *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın 1318 baskısında yer alan “İfâde-i Merâm” yazısının tam metni için bkz.

yazı belki yetişmediğinden veya yanlışlıkla 1315 baskısına alınmamıştır. İkinci ilave sayfa ise “İhtâr” başlığı ve “Dârüşşafaka Müdüriyeti” imzasıyla yayımlanan kısa bir bilgi notudur. Bu bilgi notu eserin satış fiyatı bilgisini içermekle birlikte daha önemlisi *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın ayrıca bir mukaddimesinin olduğunu haber vermektedir. Yazı aşağıda aktarılmıştır:

Kâmûs-ı Riyâziyât beheri sekiz yüz sahifeden ibâret olmak üzere dört büyük cild teşkil edecektir. Kitâbın takriben on, on iki formadan ibâret bir de mukaddimesi vardır ki o da birinci cildinin hitâm-ı tab’ından evvelce neşr edilecektir.

Mukaddimede evvelâ riyâziyât ve hey’etin mücmelen ta’rif ve tasnifinden ve sâniyen târih-i terakkîsinden ve sâlisen Kâmûs’un tertibinde ittihâz olunan usûlden bahs olunacaktır.

Bî-mennihî te’âlâ bugünden itibâren ilk kısmı mevki’-i intişâra vaz olunan Kâmûs-ı Riyâziyât’ın dört cildine birden abone olacak zevât-ı kirâm için mesârif-i tab’iyesine ancak tekâbül edecek sûrette iki yüz kuruştan ibâret bir bedel konulmuş ve her bir cildine ayrı ayrı abone olanlar için altmışar kuruştan fiyat vaz olunmuştur.

Bundan başka mekteb efendileriyle diğer arzu eden zevâtâ mûcib-i suhûlet olmak üzere şehri onar kuruş te’diye eylemek şartıyla ayrıca abone kaydetmek usûlü de ittihâz edilmiştir. Gerek abone kaydolunmak ve gerek çıkan formaları almak için Bâbîâlî Caddesindeki Dârüşşafaka Kütübhanesine mürâcaat etmek iktizâ eder. - Dârüşşafaka Müdüriyeti (Salih Zeki, 1318, ek-2)

Bilgi notunda *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın ayrı bir cilt olarak mukaddimesinin bulunduğu belirtilmektedir. Üç bölümden oluşan bu mukaddimenin ilk kısmı matematik ve astronomi bilimlerini tanıttı genel bilgiler, ikinci kısmı bu bilimlerin tarihçesi ve üçüncü kısmı ise ansiklopedinin düzenlenme yönteminden bahsetmektedir. Bu mukaddimenin birinci ciltten önce yayımlanması planlanmıştır. Ne yazık ki bu mukaddime ne basılmış ne de müsvedde nüshaları günümüze ulaşmıştır. Eğer basılmış olsaydı şüphesiz gerek Salih Zeki Bey’in çalışma yöntemi ve gerek ansiklopedicilik tarihimiz açısından önemli bir kaynak olacaktı. Notun diğer kısmında ise eserin satış fiyatıyla ilgili yukarıda *İkdâm* gazetesinde de yer alan kitap tanıtım yazısındaki bilgiler verilmektedir.

Mehmet İzzet Bey, Karabet Matbaası ile yaşanan anlaşmazlığın ardından eserin basım işinin Dârüşşafaka’ya kaldığını, 1901-1902 yıllarında ise Hüseyin Paşa’nın mektep müdürlüğü döneminde bu eserin basılmasının mektebe bir yararı olmayacağı nedeniyle eserin basımının durdurulduğunu belirtir (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Hüseyin Paşa’nın müdürlük dönemi, önemli mali sıkıntılarının yaşandığı ve mektep

(Atasoy, 2024, ss. 844-845). Burada yazının sayfa numarası sehven “s. 3” olarak verilmiştir. Söz konusu metin eserin cildine sonradan eklendiği için doğrusu “ek-1” olmalıdır.

idaresinin el değiştirdiği bir dönemdir. 13 Şubat 1880 (1 Şubat 1295) tarihinde Üsküdar Paşakapısı Rüşdî-i Askerîsi müdürü iken Dârüşşafaka müdürlüğüne tayin edilen Kolağası Hüseyin Efendi, aralıksız olarak 24 sene görev yapmış ve ferikliğe kadar yükselmişti (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 73). 1895 ile 1903 yılları arasında gerek malî şartların yetersizliği gerek dönemin sert siyasi iklimi nedeniyle eğitimde önemli ölçüde aksamalar olmuş, 1903 ile 1908 yılları arasında okulun idaresi Cemiyet-i İslâmiye'nin elinden alınarak Maarif Nezâreti'ne bağlanmış (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 8; Soydan, 2013, s. 256). Bu olay üzerine Hüseyin Paşa müdürlük görevinden azledilmiş, rütbeleri sökülerek Tokat'a sürgüne gönderilmiş ve orada vefat etmiştir (Mehmed İzzet vd., 2000, s. 73). Anlaşıldığı kadarıyla yaşanan bu sıkıntılı süreçte, 1901 yılında ilk cildi tekrar yayımlanan eserin basımı durdurulmuş ve sonraki ciltlerin de yayıma hazırlık süreci rafa kalkmıştır. Bundan sonraki süreçte Salih Zeki Bey eserin kalan ciltlerinin yazımına devam edecek, bazı bilgileri *Âsâr-ı Bakiye*'de ve makalelerinde kullanacak, ancak *Kâmûs*'unun basıldığını göremeyecektir.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1924 Baskısı**

Salih Zeki Bey'in 2 Temmuz 1921 tarihindeki vefatının ardından onun dostları ve yakın çevresi, yayımlanamayan eserlerinin ve özellikle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basılması yönünde taleplerini dile getirmişlerdir. Öğrencilerinden Harun Reşid, ilk cildi matbu olmak üzere eserin tamamen hazır olduğunu belirtir (Harun Reşid, 1921, s. 1047). Mehmet İzzet, eserin tamamlanmasıyla medeniyet aleminde kıymetli ve iftihar vesilesi bir "mecelle" hazırlanmış olduğunu ve eserin Doğulu matematikçileri anlatan kısmının Batılı eserler için bile kaynak olarak kullanılabileceğini belirterek şunları dile getirir: "Kitabın tab'ı bir emr-i tâlî olup asıl iş müsveddelerinin ziyâ'adan kurtarılmasındadır ki bu himmeti de Maârif Nezâreti'nden beklemek hakkımızdır (Mehmet İzzet, 1337, s. 2). Yine öğrencilerinden Hasan Fehmi Bey, 1923 yılında yazdığı bir yazıda aynı hususu dile getirerek şu yorumda bulunur:

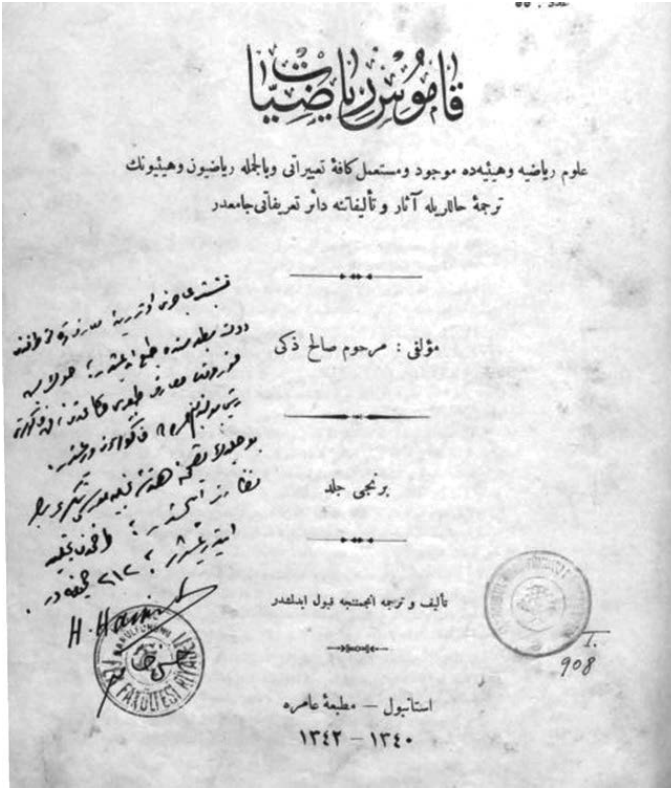
Hayatının son safhaları bizim için dâimâ keder ve hicâb ile dolu kalacak olan bu hazîne-i girân-bahânın takdîr olunmayan kıymetine karşı hiç olmaz ise hükûmet-i milliyemiz, Türk'ün her zaman göğsünü gere gere iftihar edeceği muazzam âsâr-ı metruke ve muhalledesini neşr ederek üstâdın rûh-ı muazzezini şâd eylese... (Hasan Fehmi, 1923, s. 2)

Nihayet, Salih Zeki Bey'in vefatının ardından *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın ilk basılma girişimi 1924 yılında, Cumhuriyet devrinde Devlet Matbaası adını almış olan Matbaa-ı Âmire'de yapılmıştır. Bu baskının kapak sayfasında eserin yazarı olarak "Müellifi: Merhûm Salih Zeki" ibaresi yer alır. İlk baskıda eserin musahhihi olarak ismi yer alan Vidinli Tevfik Paşa'nın ismi bu baskıda görülmez. Yine kapak sayfasında eserin Telif ve Tercüme Encümeni tarafından kabul edildiği belirtilmektedir. Bu baskı 212 sayfa olup 399 maddeden oluşur, dolayısıyla 1315/1318 baskılarının yaklaşık ya-

rısı hacmindedir. Eser ilk cilde göre yeni eklenen “Aeriyâ [Aëria]” maddesi ile başlayıp “İhtimâlât-ı Nazariye [Probabilités théoriques]” maddesi ile sona erer.

Eserin bu baskısı İstanbul Dârülfünûnu matematik müderrislerinden Hüs-nü Hamid Bey (Sayman, 1890-1975) tarafından düzenlenmiştir. Bu bilgi Hüs-nü Hamid Bey’in imzasıyla, eserin halihazırda İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi’nde bulunan birinci cildinin 1924 yılı nüshasının kapak sayfasında yer alan bir not ile verilmiştir (Salih Zeki, 1924, s. kapak, TY908). Hüs-nü Hamid Bey, kısa notunda şunları kaydetmektedir:

Teşebbüs-i âcizî üzerine Maarif Vekâleti tarafından Devlet Matbaası’nda tab’ edilmiştir. Son beş formasının mesârif-i tab’iyesi ve kâğıdı Fen Fakültesi reisi bulunduğum sırada fakülteden verilmiştir. Bu cildin tashihine hendese-i tahliliye müderrisi Şükrü Bey nezâret etmiştir. Tarafımdan teclid ettirilmiştir. 212 sahifedir. - Hüs-nü Hamid (Salih Zeki, 1924, s. kapak, TY908)

Görsel 1: *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ın 1924 baskısının kapağında yer alan Hüs-nü Hamid Bey’in notu (TY908)

Nottan anlaşıldığı üzere Hüsnü Hamid Bey'in girişimiyle eser Devlet Matbaası'nda basılmış, eserin son beş forması, yani yaklaşık seksen sayfasının kâğıtları ve basım masrafları Hüsnü Hamid Bey'in reisi (dekan) bulunduğu İstanbul Dârülfünûnu Fen Fakültesi tarafından karşılanmıştır. Bu ifade, eserin basımında matbaanın malî zorluklarla karşılaştığına işaret etmektedir. Eserin tashihi Hüsnü Hamid Bey tarafından yapılmış ve bu sürece fakültenin analitik geometri hocası Şükrü Bey (Sayan, 1884-1943) eşlik etmiştir. Son ifadeden anlaşıldığı kadarıyla eserin ciltlenmesi yine Hüsnü Hamid Bey tarafından yaptırılmıştır.

Burada Hüsnü Hamid Bey ve Şükrü Bey'in Salih Zeki Bey ile ilişkisi üzerinde durulabilir. Eğitimini Hendese-i Mülkiye Mektebi'nde alan Hüsnü Hamid Bey, üçüncü sınıfta Avrupa'ya gönderilmiş ve Lozan Üniversitesi matematik bölümünden mezun olmuştur. 1915'te İstanbul Darülfünûnu Fünun Şubesi'nde müderris muavini olarak göreve başlamış ve burada Salih Zeki Bey ile birlikte çalışmıştır. Dârülfünûn'da Riyaziyat Enstitüsü müdürlüğü, Elektro-Mekanik Enstitüsü Müdürlüğü ve ayrıca 1924-30 yılları arasında Fen Fakültesi Reisliği (Dekanlığı) yapmıştır (Akbaş, 2003, ss. 64-67; Yılmaz Erten, 2020). Şükrü Bey ise Dârülfünûn Fen Fakültesi'nde matematik bölümünde okumuş, önce Salih Zeki Bey'in asistanı olmuş ve Salih Zeki Bey'in vefatının ardından Hendese-i Tahliliye kürsüsünde müderris olmuştur (Baltacıoğlu, 2019; Takıcak, 2019). Dolayısıyla bu iki isim Salih Zeki Bey'in meslektaş ve öğrencisi olarak onun Dârülfünûn'da en yakınındaki isimler olarak öne çıkmaktadır.

Hüsnü Hamid Bey, diğer ciltlerin basılması için de girişimlerde bulunmuş, müsvedde defterleri basıma hazır hale getirmiş, ancak amacına ulaşamamıştır. Aşağıda bu konuyla ilgili notları ele alınmakla birlikte öncelikle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'in müsvedde defterleri incelenmiştir.

***Kâmûs-ı Riyâziyât*'in Müsvedde Defterleri**

Kâmûs-ı Riyâziyât'in el yazması müsvedde nüshaları 12 defter halinde İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde TY908-919 numaralarda kayıtlıdır. Bu koleksiyon, eserin yeniden basımı konusunda çaba gösteren Hüsnü Hamid Bey tarafından düzenlenmiştir. Müsveddelere kullanılan yazı karakterlerinin çeşitlilik göstermesi ve müsveddelere yapıştırılan kimi matbu sayfaların farklı tarihlerde basılmış eserlere ait olması, eserin belirli bir zamanda değil farklı zamanlarda yazıldığına işaret etmektedir. Esasında Salih Zeki Bey ömrünün son dönemlerine kadar eserin yazımı için çaba göstermiştir. Nitekim Mehmet İzzet Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'in bir kısmı ile liseler için yazdığı kozmografya kitaplarının, hastalığının şiddetlendiği bir zamanda yazıldığını ve yeniden tetkike muhtaç

olduğunu belirtmektedir (Mehmed İzzet, 1936, s. 12). Harun Reşid de bu konuda şunları söylemektedir:

Merhûm Kâmûs-ı Riyâziyât'ın son kısımlarını yazdığı sırada bir maraz-ı dimâğîye düçar olduğundan bu kıymetdâr eserini bir taraftan yazmış ve bir taraftan da sobaya atarak yakmıştır. Mâmâfih iâde-i âfiyet ederek hastahânededen çıktıktan sonra yanan kısımları tekrar yazmıştır (Harun Reşid, 1921, s. 1047).

12 defter halinde bulunan koleksiyonun ilk defteri (TY908) 208 sayfalık 1924 baskısının tamamını içermekle birlikte ilave olarak dört matbu sayfa daha içermektedir ki bu sayfaların hangi nüshalara ait olduğu tespit edilememiştir. Bu dört sayfa, eserin basılmış ancak yayımlanmamış formlarına ait olabilir. Hüsnü Hamid Bey defterin son sayfasına bu cildin (defterin) 212 sayfa olduğu notunu düşmüştür.

2. defterin (TY909) ilk sayfasında Hüsnü Hamid “Bu cild 182. sahifeden başlar, 376. sahifede hitâm bulur” notunu düşmüştür. Defterin 182-206. sayfaları Salih Zeki'nin *Hesâb-ı İhtimâlât* adlı eserinden eklenmiştir. Defter, 207-208. sayfalardan itibaren 1315 baskısının 205. sayfasından başlar ve 376. sayfasında 1315 baskısının 364. sayfasıyla son bulur. Yine defterin sonunda Hüsnü Hamid'in “Bu ikinci cilt 376. sahifede hitam bulur” notu yer alır.

3. defterin (TY910) ilk sayfasında “Bu cilt 377. sahifeden başlar ve 644. sahifede hitâm bulur” notu yer alır. Defterin 377. sayfası 1315 baskısının 365. sayfası ile başlar. 415. sayfada 1315'in 400. sayfası ile biter. Defterin kalan kısmı el yazısı ve muhtelif matbu sayfalar ile devam eder.

İlk üç defterin sayfaları 1-644 aralığı ile numaralıdır. 4. ve 5. defterlerde sayfa numaraları baştan alınır ve sırayla 1-261 ve 1-453 aralıkları kaydedilir. 6. defterde ise ilk sayfalar 454-476 sayıları ile numaralandırılmış. Hemen sonra sayfalar 1'den tekrar başlamış ve 12. cildin sonundaki 2074. sayfaya kadar numaralandırma takip edilmiştir. Buna göre müsvedde defterlerin toplamda 3455 sayfa olduğu belirlenmiştir.

Eserin 1315 baskısında 852 madde yer alırken 1924 baskısında 399 madde vardır. Bu baskı 1315 baskısının ilk yarısını içermekle birlikte 89 madde çıkarılmış ve 38 madde eklenmiştir. 2. defterde 1315 baskısında yer almayan olasılık maddelerinin de içinde olduğu 9 madde eklenmiştir. 3. defterin 1315 baskısından alınan maddelerinden sonraki el yazması kısmından itibaren müsvedde defterlerde 2082 madde yer almaktadır. Koleksiyondaki 12 defterde toplam madde sayısı 2881'dir.

Eserin müsvedde defterlerinin ciltlere göre içerik dağılımı Tablo 1'de açıklanmıştır:

Tablo 1: *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın on iki cildine içerik bilgileri

Defter No	Sayfa Sayısı	Sayfa Numara Aralığı	Madde Sayısı	Harf	İlk Madde Başlığı	Son Madde Başlığı
1	212	1-212	399	Elif ا	Aeriâ Aeria	İhtimâlât-ı [Nazariye] Probabilités [théoriques]
2	194	182-376	334	Elif ا	İhtimâlât [Hesâb – Tecrübiyye] Probabilités [Calcul de – a posteriori]	Âdâd-ı Müşekkele Nombres Figurés
3	267	377-644	472	Elif ا	Âdâd-ı Müsellese Nombres Triangulaires	Ayvori [Sör Ceyms -] Ivory [Sir James -]
4	261	1-261	363	Be Pe پ ب	Çarls Babac Charles Babbage	Piyaretta Pieretta
5	453	1-453	199	Te ت	Tâb'i Function	Timoharis Timoharis
6	475	454-476 1-452	160	Se Cim Çim Ha Hı خ ح ج ح	Sâbit Constance	Haytû'l-kettân Fil de lin
7	371	453-823	292	Dal Zel Re Ze Sin س ز ر ذ	Dâire Cercle	Seyfû'l-cebbar Saïph [Le l'Orion]
8	284	824-1107	227	Şın Sad Dat Tı Zı Ayn Gayın Fe ظ ط ص ض ش ف غ خ	Şâibe Tache	Fihrişt-i Kevâkib
9	219	1109-1327	106	Kaf Kef Lam ل ك ق	Kâ'im [Müselles-i Kâ'imü'z-zâviye] Triangle Rectangle	Likorna La Licorne
10	272	1328-1580	112	Mim م	Mâ'il Oblique	Merkez-i [Tazyîk] Centre de Pression
11	244	1581-1824	113	Mim م	Merkez [Mevkût Deveran] Centre [de Rotation Spontanée]	Manzûme-i Âdâd Système des Nombres
12	250	1825-2074	104	Mim Nun Vav He Ye ی و ن م	Muvâzât Nazariyyesi Théorie des Parallèles	Yakûb el-Kindî

12 ciltlik külliyyatın sayfaları tek tek incelendiğinde, 1898 yılındaki cildin basımı esnasında diğer ciltlerin hazır olmadığı daha net anlaşılmaktadır. Salih Zeki, 1915'lere kadar matematik ve astronomi ile ilgili müstakilen yazdığı kitapların ve makalelerin matbu sayfalarını her bir defterde kullanmış ve ilgili yerlere sayfaları yapıştırmak suretiyle eklemiştir. Bu eserler aşağıdaki gibidir:

1. *Kâmûs-ı Riyâziyât*, cilt 1, 1315
2. *Hesâb-ı İhtimâlât*, 1328
3. *Hikmet-i Tabiiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet*, 1317
4. *Âsâr-ı Bakiye*, 1329
5. *Hârîka-i Hilkat*, 1311
6. İslâm'da Târih-i Ulûm-i Riyâziyye [*Mecmua-yı Ebu'z-ziyâ*, sene 16, aded 54 (Şevval 1313): 1787-1792; sayı 55 (Zi'l-kâde 1313): 1870-1875; sayı 56 (Zi'l-hicce 1313): 2001-2008; sayı 57 (Muharrem 1314): 2114-2119]
7. Hendese: Teslîs-i Zâviye Meselesi [*Resimli Gazete*, sene 1, aded 34 (31 Teşrîn-i Evvel 1307): 410-413; aded 35 (7 Teşrîn-i Sâni 1307): 422-426; aded 36 (14 Teşrîn-i Sâni 1307): 434-437; aded 37 (21 Teşrîn-i Sâni 1307): 446-448]
8. Heyet-i Felekiyye [*Dârülfünûn Dersleri*, cilt 1, sayı 19 (Kânûn-i Sâni 1325): 1-8; cilt 2, sayı 22 (7 Şubât 1325): 1-16]
9. Bazı Müellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenâhî Hatası [*Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmuası Riyâziyyât Şubesi*, sene 1, sayı 2 (Haziran 1332): 125-154]
10. Henri Poincaré, *İlmin Kıymeti*, müt. Salih Zeki, 1330
11. *Dârülfünûn Konferansları*, 2 cilt, 1331
12. Nâmütenâhî [*Dârülfünûn Fünûn Fakültesi Mecmuası Riyâziyyât Şubesi*, sene 1, sayı 1 (Nisan 1332): 5-36]
13. *Hikmet-i Tabiiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i Umûmiyye*, 1327

Müsvedde defterlerde kaynak olarak kullanılan diğer iki eser şunlardır:

1. Şükrü Bey, *Hendese-i Tablîliyye*, 1311
2. Mustafa Salim, *Ulûm-ı Riyaziyyeden Mebhas-ı Dâlle*, 1318

Bu kaynaklardan ilgili sayfalar müsvedde defterlerin bir yüzüne yapıştırılmıştır. Ayrıca kullanılan bazı yaprakların her iki yüzünün de dizilmesi gerektiği not edilmiştir. Bu şekildeki ikili sayfaların büyük boy bir sözlük sayfasını dolduracağı düşünülmüş olmalıdır.

Yukarıdaki kaynak eserlerden *Kâmûs*'un defterlerine aktarılan matbu sayfaların dökümü Tablo 2'de verilmiştir⁴:

Tablo 2: Salih Zeki tarafından *Kâmûs-ı Riyâziyât*'a eklenmiş matbu sayfalar ve kaynakları

Defter	Madde Adı	Defter Sayfa Aralığı	Alındığı Kaynak	Kaynak Sayfa Aralığı
3	Âdâd-ı Uzma Kânûnu	395-397	Hesâb-ı İhtimâlât	130-131
3	Öklides ve Öklidesî	421	Kâmûs-ı Riyâziyât 1315 (Usûl-ı mevzûa)	350
3	Elastikiyet Nazariyesi	423-458	Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet	4-74
3	Ümid-i Riyâzî	526-538	Hesâb-ı İhtimâlât	54-77
3	Jean François Encke	574	?	
3	Encke Zû Zenebi	574	?	
3	Uluğ Bey	603	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	190-195
3	Jacques Inaudi [Giacomo Inaudi, 1867-1950]	635-641 (4)	Hârîka-i Hilkat	8-29
4	Başkara	16-20 (3)	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	36-40
4	Battani	33	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	160-162
4	Bernoulli Davâsı	67-92	Hesâb-ı İhtimâlât	80-90, 97-130
4	$y(z) = \frac{2}{\sqrt{\pi}} \int_0^z e^{-x^2} dz$ integralinin değerlerini içeren cetvel	93-94	Hesâb-ı İhtimâlât	Numarasız son dört sayfa
4	Bağdad Dârülfünûnu	121-134	İslâm'da Târih-i Ulûm-ı Riyâziye, 1-4	1787-1792, 1870-1875, 2001-2008, 2114-2119
4	Bahâüddîn Âmilî	189-190	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	292-294
5	Tâbi-i Kuvvet	24-34 (1)	Hikmet-i Tabîiye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i 'Umûmiye	32-45
5	Teslis-i Zâviye	70-80	Hendese: Teslis-i Zâviye Meselesi, 1-4	410-413, 422-426, 434-437, 446-448
6	Câzibe-i Newtoniye	10-24	Hikmet-i Tabîiye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Câzibe-i Umûmiye	4-24
6	Cemşid	115-116	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	183-186
6	Habeş el-Hâsib	195	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	156-157

4 Tabloda yer alan “Jean François Encke” ve “Encke Zû-Zenebi” maddelerinin matbu kaynağı bulunamamıştır, *Kâmûs*'un 1315 baskısından sonra yapılmış olabilecek fasiküllerinden alınmış olabilirler. 10. ve 12. defterlerde yer alan Müsellesât-ı Küreyye ve Heyet-i Felekiyye maddelerinin matbu kaynağına da ulaşılammıştır ancak ilgili başlıklar ve içerikler birebir Fatin Gökmen'in *Heyet-i Riyâziye* adlı ders notlarının içinde yer almıştır (*Heyet-i Riyâziyye*, t.y.).

6	Hatâyâ Nazariyesi	387-441 (395-441)	Hesâb-ı İhtimâlât	219-268
7	Dalle	523-549 (14)	Mustafa Salim, Ulûm-ı Riyâziyeden Mebhas-ı Dâlle	4-33
7	Riyâziyat	670-697 (8)	İlmin Kıymeti	132-144
7	Riyâziyûn	698-716 (3)	İlmin Kıymeti	26-31
8	Şerefeddin et-Tibî	828	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	279-281
8	Şa'riyet (Capillarité)	835-839	Kâmûs-ı Riyâziyât, 1315	20-23
8	Şa'riyet (Capillarité)	840-864 (18)	Hikmet-i Tabîiyye-i Umûmiyeden Mebhas-ı Elastikiyet ve Şa'riyet	105-139
8	Şehabeddin İbnü'l-Hâim	892	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	281-282
8	Suver-i Semâviye	900	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 1	1
8	Küre-i Semâ	900-908	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 1	1-8
8	Küre-i Semâ	909	"Heyet-i Felekiyye", Dârülfünûn Dersleri, 2	2-16
8	Tarîkû'l-hata'eyn	968-976	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	204-212
8	Aks	1014-1016	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	243-247
8	Ali Kuşçu	1028-1032	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	195-199
9	Kadıẓâde	1135-1137	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	186-190
9	Kutup ve Kutbiyye	1163-1165 (12 sayfadan 9'u matbu)	Şükrü, Hendese-i Tahliliyye	193-204
9	Kamer	1177-1185	Yeni Kozmografya	178-191
9	Kuvve-i Tabîiyye	1186-1200	Hikmet-i Tabîiyye-i Umumiyyeden Mebhas-ı Cazibe-i Umumiye	149-178
9	Hâsibü'l-Kerhi	1211-1213 (1)	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	264-268
9	Kemmiyât-ı Vaz'îye-i (mihveriyye)	1253-1259 (6)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	3-14
9	Kemmiyât-ı Vaziye-i (Kutbiye)	1260-1262 (4)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	15-21
	Kemmiyât-ı Vaziye-i (Mütecânise)	1262 (5)	Şükrü, Hendese-i Tahliliye	132-140
9	Kuşyar	1264-1265	Âsâr-ı Bakiye	166-169
10	Mütekârîbe	1356-1394 (4)	Bazı Müellifatta Görülen Garib Bir Nâmütenâhî Hatası	126-132
10	Müsellesât-ı Küreviye	1439-1451 (24)	?	
10	Tarihçe-i Müsellesât	1452-1464	Âsâr-ı Bakiye, c. 1	141-154

10	Harizmi	1498-1501	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	247-253
10	Âdâd-ı Muhtelite	1504-1523 (8)	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	27-50
11	Mekân	1695-1719 (10)	İlmin Kıymeti	280-281, 72-84
11	Mekân-ı Basarî	1719-1723 (1)	İlmin Kıymeti	86
11	Mekân-ı Harekî	1723-1734 (8)	İlmin Kıymeti	90-104
11	Mekân-ı Lemsî	1734-1739	İlmin Kıymeti	105-111
11	Muhtelif Mekânların Ayniyeti	1739-1750	İlmin Kıymeti	111-124
11	Muhtelif Mekânların Ayniyeti	1752-1756	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	124-129
11	Âdâd-ı Manzûme	1822-1824	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	72-73
12	Âdâd-ı Manzûme	1829	Dârülfünûn Konferansları, c. 2	75
12	Muvâzât Nazariyesi	1830-1855	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	79-129
12	Nâmütenâhî	1896-1913	Nâmütenâhî	5-36
12	Arşimet Vidası	1973-1975	Kâmûs-ı Riyâziyât, 1315	49-52
12	Hendese-i İrtisâmiye	2012-2040 (21)	Dârülfünûn Konferansları, c. 1	167-202
12	Heyet-i Felekiyye	2047-2058	?	
12	Yahya Bin Ahmed el-Kâşî	2068	Âsâr-ı Bakiye, c. 2	277-279

Hüsnü Hamid Sayman'ın Kâmûs-ı Riyâziyyât'ı Yayınlama Çabaları

Hüsnü Hamid Bey, yukarıda bahsettiğimiz defterleri yayıma hazır hale getirmiş ve eseri bastırma yönündeki çabalarını, 12. defterin sonunda 30 Ağustos 1930 tarihli “Kâmûs-ı Riyâziyyât Hakkında Târîhi Vesika” ismiyle ve eski harflerle üç sayfalık bir not olarak eklemiştir (Sayman, 1930, Ek). Yazının girişinde kendini “Lozan Üniversitesi Matematik Bölümü mezunu, Darülfünun Fen Fakültesi Reisi, Matematik ve Yüksek Geometri müderrisi” olarak tanıtan Hüsnü Hamid Bey, bu yazıyı gelecek nesillerin “nazar-ı ibretine vaz etmek” için yazdığını ve kaybolması ihtimaline karşı “Türkiye’de Riyâziyyât Tedrîsatı” isimli eserine aynen aktardığını belirtmiştir, ancak ilgili eserin herhangi bir nüshasına ulaşamamıştır. *Kâmûs-ı Riyâziyyât*’ın ilk cildinin 1924 yılındaki basım süreci ve diğer ciltlerin neden basılamadığı konusuna ışık tutan bu yazının bir özeti aşağıda sunulmuştur.⁵

⁵ Bu yazının transliterasyonu, Ali Birinci’nin Salih Zeki ile ilgili biyografi çalışmasında ek olarak verilmiştir (Birinci, 2022, ss. 44-48, Ek-1). Çalışmamızda eserin özgün nüshası ile transliterasyonu karşılaştırmalı olarak tekrar okunmuştur.

Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki Bey'in Birinci Dünya Savaşı'nın son senelerine doğru faaliyetini arttırdığını ve öğrendiği her şeyi yayımlamaktan çok hoşlandığı için tercüme, telif ve konferanslarına ağırlık verdiğini belirtir. Özellikle *Kâmûs-ı Riyâziyât* ve *Âsâr-ı Bakiye*'yi tamamlamak, Poincaré'den çevirdiği *İlim ve Usûl* ile *İlim ve Faraziye* kitaplarını yayımlamak ve Dârülfünûn'da öğrencilerin ufkunu genişletmek için verdiği konferanslara yoğun çaba harcamaktadır. Diğer yandan çalışmalarını huzur içinde yürütememektedir. Maddî durumu çok kötüdür, Dârülfünûn reisliği (rektör) ve müderrislik görevlerinden aldığı maaş geçimine yetmemektedir. Çocuklarının eğitimi için büyük masraf yapmakta ve ülkenin içinde bulunduğu savaş koşulları nedeniyle büyük bir geçim sıkıntısı yaşamaktadır. Geçimine katkı olması için eserlerini tamamladıkça Maarif Nezâreti'ne teslim etmekte ve telif ücreti almaktadır. Ancak bir süre sonra fıkren yorgun düşer ve hastalanır:

Bir ân geldi ki Sâlih Zeki fıkren çok yoruldu. Bedenen düştü. İstirâhat etmek üzere yazın Heybeliada'ya çekildi. Yazı orada geçirdi. İstanbul'a avdetinde hastalandı. Biraz sonra Dârülfünûn Müdür-i Umûmiliğinden infikâk etti. Hastahane tecennün etti. Sefâlet ve ızdırâb içinde öldü! (Sayman, 1930, s. 1)

Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki Bey'in Dârülfünûn'da vermiş olduğu dersleri zamanla yetiştirdiği güzide gençlere terk ettiğini belirtir. Ancak bu "güzide zevât"ın Salih Zeki Bey'e şükran borçlarını ödemediğini belirtir ve bunu belirtmeyi "millî ahlâkımızın tehzihi nâmına bir vazife" bildiğini ifade eder. Esasında kendisi Salih Zeki Bey'in öğrencisi değildir. Onunla tanışıklığının az olduğunu ve hatta eğitimi konusunda kendisinden destek görmediğini belirtir:

İlân-ı meşrûtiyetten sonra Avrupa'ya talebe izâm olunduğu sırada beni Avrupa'ya götürmeye memûr olan merhûm, bir sabah beni Paris yolunda bir istasyonda indirerek İsviçre'de Lozan'a göndermiş, büyük riyâziyûna mecmâ' olan Paris'e götürmemişti. Ben mühendis mektebi talebesi iken Avrupa müsâbakasını kazanmış, Paris'e riyâziye tahsiline gitmek istemiştım. Merhûm birinci emelimi bu sûretle kırmış idi (Sayman, 1930, ss. 1-2)

Lozan'da eğitimini tamamlayan Hüsnü Hamid Bey, mezuniyetinin ardından doktora yapmak için Paris'e gönderilmesini veya Lozan'da bir sene daha bırakılmasını rica etmesine rağmen o dönem maarif müsteşarı olan Salih Zeki Bey tarafından yine geri çevrilmiştir. Hüsnü Hamid Bey İstanbul'a döndüğünde karşılaştığı olumsuzluklara karşı bir telafi görmediğini, üstelik Mühendis Mustafa Salim Bey (Tunakan, 1872-1943) ve Tedrisât-ı Tâliye müdür Cevdet Bey tarafından, İstanbul'da bazı liselerin ve Dârülfünûn'un matematik müderrisliği kadroları açık

bulunmasına rağmen Anadolu'daki liselere tayin edildiğini belirtir. Hüsnü Hamid Bey, bu konuları dile getirme maksadının eserin basılması için çaba gösterdiği sırada dönemin gazetelerinde kendisi aleyhinde yazılan yazılar nedeniyle zor durumda kaldığını hatırlatmak ve esasında kendisine karşı olumsuz bir tavır takınan Salih Zeki Bey'in çalışkanlığına ve zekasına ne kadar hayran olduğunu belirtmek olduğunu dile getirir (Sayman, 1930, s. 2). Bu konu, Dârülfünûn'un kadroları arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından ilgi çekicidir, şüphesiz dönemin hatıratlarının yayımlanmasıyla bu konular aydınlığa kavuşturulabilir.

Hüsnü Hamid Bey Salih Zeki Bey'in *Kâmûs-ı Riyâziyat*'ı tamamladığını, *Âsâr-ı Bakiye*'nin ise astronomi (*hey'et*) kısmını, yani üçüncü cildini bitirdiğini belirtir. Ancak dostları ve yakın çevresi, vefatının ardından bu eserleri yayımlamaya teşebbüs etmemişlerdir. Matematikçi Haydar Niyazi Bey *İkdam* gazetesinde muhtelif tarihlerde yazdığı yazılarda *Kâmûs*'un basımını şiddetli şekilde talep etmiştir. Hüsnü Hamid, bu zattan başka kimsenin eserin basımına yakın ilgi göstermediğini belirtir ve şunları dile getirir:

Hangi mecliste riyâziyattan bahs olunsa Salih Zeki'nin nâmı hürmetle yâd olunur, metrûkât-ı kalemiyesinin basılamadığına teessüf edilir, işin garibi, mümâileyhin talebeleri ve dostları da buna iştirâk eylerler. Biraz sonra söz başka bahse intikâl eder, her şey unutulurdu. Yalnız o zamanki Fen Fakültesi talebesi her sene mümâileyhin kabrini ziyaret etmişlerdir. Bu ulvî alâkanın ruhumda bıraktığı iz hiçbir zaman silinmeyecektir (Sayman, 1930, s. 2).

Salih Zeki Bey'in vefatından iki sene sonra Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Ankara'da yeni eğitim sisteminin esaslarını belirlemek için bir ilmi heyet toplanmıştır. Heyete katılan Dârülfünûn üyeleri arasında bulunan Hüsnü Hamid Bey, bu heyetin içerisinde Salih Zeki Bey'i görememekten büyük ıstırap duyduğunu ifade eder. Heyetin en önemli üyelerinden biri, ünlü düşünür ve sosyolog Ziya Gökalp'tir. Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki'nin Dârülfünûn müdürlüğü döneminde Ziya Gökalp ile ihtilaflı olduğunu, bu dönemde İnas Dârülfünûnu ile Zükûr Dârülfünûnu'nun birleşmesi meselesinde aralarında tartışma olduğunu duyduğunu belirtir (Sayman, 1930, s. 2). Hüsnü Hamid Bey, Ziya Gökalp'i çok sevdiğini belirtmekle birlikte kendisinin ilmî görüşlerini uygulamak için siyasî çevresinin gayretli tavırlarına karşı hoşgörülü olmasını eleştirdiğini ifade eder. Heyet toplantılarının sürdüğü dönemde Ziya Gökalp, Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Dairesi reisidir. Heyetin gündeminde olan konular arasında ilmî neşriyat meselesi de vardır. Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki'nin eserlerini yayın listesine koydurmayı başarmış, ancak bu süreçte Ziya Gökalp ile şiddetli tartışmalar yaşamıştır. Hüsnü Hamid, o dönemde revaçta olan "yanlış" edebiyat ve felsefe cereyanlarının önüne

geçilmesini ve müspet ilimlerin tahsiline ve neşriyatına daha fazla ağırlık verilmesi gerektiğini savunmaktadır. Hüsnü Hamid Bey, bu tartışmalar sırasında Ziya Gökalp'e birçok "edib ve muharrir taslaklarının" Osmanlı Meclis-i Ayânı'na üye oldukları halde bunun Salih Zeki'den niçin esirgenmiş olduğunu sormuş ve Ziya Gökalp'ten "Salih Zeki maarif ve Dârülfünûn işlerinde muhâfazakârlık etti" cevabını almıştır (Sayman, 1930, ss. 2-3). Bu ifade, dönemin eğitim politikalarının belirlenmesi sürecinde yaşanan tartışmalara işaret etmesi yönünden ilgi çekicidir.

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın 1924 yılındaki yeni basımı bu tartışmalardan doğmuştur. Hüsnü Hamid, Ankara'daki toplantılardan döndükten sonra *Kâmûs*'un basımı hakkında Maarif Vekâleti'nden emir geldiğini öğrenir. Fen Fakültesi Reisi Said Bey (Gelenbevizade), fizik müderrisi Tevfik Bey (Subaşı, 1879-1954) ile analitik geometri müderrisi Şükrü Bey (Sayan) bu işle görevlendirilmiştir. Aradan bir süre geçmesine rağmen işin ilerlemediğini gören ve 1924 yılının ortalarına doğru fakülte reisliği görevine getirilen Hüsnü Hamid Bey, bu durumu dostu Maarif Vekili Hamdullah Subhi Bey'e (Tanrıöver, 1885-1966) yazmış ve Milli Matbaa'ya işin sürdürülmesi için emir yazılmasını sağlamıştır. Ancak bir süre sonra işin yeniden duraksaması üzerine Hüsnü Hamid Bey bu durumu Tevfik Bey'e sormuş ve kendisinden "Sebebi îzah edemeyeceğim fakat ben bu işle meşgûl olmuyorum" cevabını almıştır. Şükrü Bey ise matbaanın işi yavaştan aldığını söyler. Bunun üzerine matbaa ile görüşen Hüsnü Hamid Bey, sermüretipten Şükrü Bey'in işi yavaştan aldığını, müsveddelerin haftalar ve hatta aylarca kendisinde kaldığını cevabını alır. Bunun üzerine *Kâmûs*'un basımını Fen Fakültesi eliyle yapmaya karar verir ve işin kâğıt ve basım masrafının Fakülte'den karşılanacağını Devlet Matbaası'na bildirir, bu suretle beş forma basılır. On iki forma daha zorlukla basılmakta iken Harf İnkılabı olur. Devlet Matbaası, işlerin yoğunluğu nedeniyle *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basımına devam edilemeyeceğini ve işin başka bir matbaaya verilmesini bildirmiştir (Sayman, 1930, s. 3). Birkaç seneden beri lise ve yüksek okulların matematik ve fizik eğitimi uluslararası müfredata göre yapılmakta ve Salih Zeki Bey'in de kullanmayı çok sevdiği Arapça kökenli ıstılah değişmeye başlamaktadır. Diğer yandan *Kâmûs*'un bir kısmı da güncelliğini yitirmiştir. Bunun üzerine Hüsnü Hamid Bey, *Kâmûs*'un müsveddelerini Devlet Matbaası'nın alt katındaki rutubetli depodan bizzat teslim alır ve Fen Fakültesi Umûmî Riyâziyât Semineri Kütüphanesi'ne nakleder. Burada fizik asistanı Baki Bey'i müsveddelerin ciltlenmesi işiyle görevlendirir. Müsveddeler arasındaki "İlim Nedir?", "Zaman Nedir?"⁶ gibi konferanslar ile *Âsâr-ı Bakiye*'nin astronomi (hey'et) kısmıyla birlikte düzenlenen 17 ciltlik müsvedde, Dârülfünûn Kütüphanesi'ne kendisi tarafından teslim edilir: "Şimdilik bu iş böylece hitâm

6 Bu metin Meltem Akbaş (Kocaman) tarafından değerlendirilerek yayımlanmıştır, bkz. (Akbaş, 2005)

buldu. Vakt-i merhûnunda gözden geçirilerek tab‘ olunacağını ümîd ederim” (Sayman, 1930, s. 3).

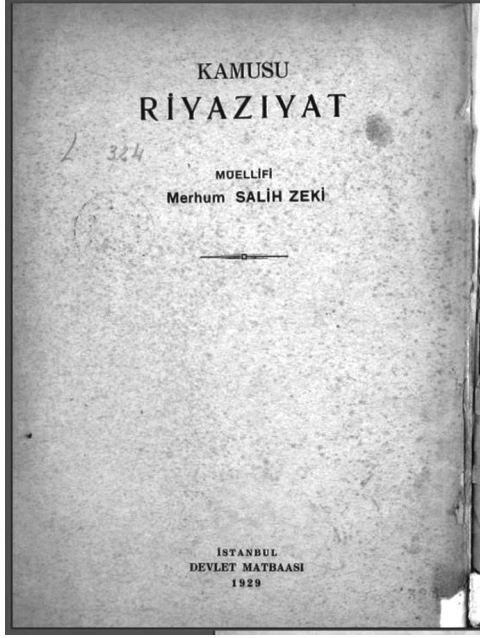
Hüsnü Hamid Bey, *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ı üniversite kütüphanesine aldığı zaman rakiplerinin aleyhinde tezvirata başladığını, *Vakit* gazetesinde “Kâmûs-ı Riyâziyât nerede?” gibi büyük başlıklarla kendisi hakkında olumsuz haberler yayınladığını ve kamuoyunda kendisinin itibarının düşürülmek istendiğini belirtir. Ancak Hüsnü Hamid Bey, Salih Zeki’nin *İlim ve Usûl* ile *İlim ve Faraziye* gibi eserlerini yayımlayarak⁷ memleket ilmine yaptığı hizmete ilave olarak *Kâmûs-ı Riyâziyât*’ı tahrîbattan ve çürümekten muhafaza etmek istediğini belirterek yazısını şöyle bitirir:

Her ne kadar zarar gördüm ise de bu nev mesâî yolunda yine sâbit-kadem kalacağım. Burada Kâmûs-ı Riyâziyât’ın muhâfazası için aldığım tertibâtta bahs ettim. Eserin mündericâtı hakkındaki mütâlaâtımı ayrı bir broşürde neşr edeceğim. Salih Zeki sa’y ve faaliyetin timsâli idi. Onun isrinin takîp edebilenlere ne mutlu. 30 Ağustos 1930 / 30-8-1930 - Müderris Hüsnü Hâmid (Sayman, 1930, s. 3)

Hüsnü Hamid Bey’in yazısından anlaşıldığı üzere kendisi 1924 ve 1928 yılları arasında eserin tamamının basımı için yoğun çaba sarfetmiş, ancak sadece birinci cildini kısmen bastırabilmiştir. Diğer ciltlerden bazı formların basıldığı anlaşılmaktadır ancak bunların akıbeti belli değildir. Eserin tamamının basılmasındaki engelin tam olarak ne olduğu anlaşılmamaktadır, ekonomik sorunlar etkili olmuş görünmekle birlikte ismi geçen kişilerin işi çeşitli nedenlerle sürünce mede bıraktıkları anlaşılmaktadır. Nihayetinde Harf Devrimi’nin de gerçekleşmesi ve devlet matbaasının yoğun faaliyeti nedeniyle eserin basılma imkânı bulunamamıştır. Öte yandan *Kâmûs*’un günümüze ulaşan yeni harfli bir kapak sayfası, eserin yeni harflerle basımının planlandığını düşündürmektedir. Bu kapak sayfası, Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yer: 510.3 SAL Demirbaş no: F01790 kaydında bulunan 1924 tarihli baskının dış kapağında bulunmaktadır.⁸ Kapak sayfasında eserin ismi, yeni harflere geçişin izlerini taşıyacak şekilde “Kamusu Riyaziyat” olarak yazılmış, yazar bilgisi ise “Müellifi: Merhum Salih Zeki” olarak verilmiştir. Eserin künye bilgisi “İstanbul, Devlet Matbaası, 1929” olarak yazılmıştır:

7 Salih Zeki Bey, Fransız matematikçi ve filozof Henri Poincaré’den (1854-1912) tercüme ettiği *İlmin Kıymeti*’ni 1915 (1330) yılında tamamen yayımlamış, *İlim ve Faraziye*’den altı forma ve *İlim ve Usûl*’den iki forma bastırılabilmiştir. Hüsnü Hamid Bey, son iki eserin kalan müsveddelerini hazırlayarak 1927 yılında yayımlamıştır (Sayman, 1927, ss. 1-2)

8 Eserin temini için Marmara Kütüphanesi Nadir Eserler Kütüphanesi uzmanı Sn. Hakan Yılmaz’a teşekkür ederiz.

Görsel 2: *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın yeni harflerle basılan dış kapak sayfası

Bu yeni harfli kapak sayfasının neden basıldığı, eski harfli nüshaya neden eklendiği, Harf Devrimi’nin ardından bu tür geçiş uygulamalarının yapılıp yapılmadığı gibi sorular şimdilik cevapsız kalmaktadır. Yine de bu kapak sayfası, eserin ilk cildinin yeni harfli olarak bazı formlarının basıldığına işaret ediyor olabilir.⁹

Çalışmanın son kısmında *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın basımı için Harf Devrimi sonrasında yapılan diğer girişimlerden bahsedilmiştir.

***Kâmus-ı Riyâziyât*’ın Sonraki Yayımlama Girişimleri**

Harf Devrimi’nden sonra *Kâmus-ı Riyâziyât*’ın ilk basılma girişimi, 1938-1946 yılları arasında Maarif Vekili olarak görev yapan Hasan Âli Yücel (1897-1961) tarafından gerçekleştirilmiştir. *Cumhuriyet* gazetesinin 19 Temmuz 1950 tarihli sayısındaki “Salih Zeki” başlıklı yazısında Yücel, Salih Zeki’nin “Türk irfanının velinimetlerinden biri” olduğunu belirtir ve “...en az iki neslin orta öğretim esnasında fizik ve matematik bilgilerini öğrenmede” ona borcunun büyük olduğunu söyler. Kendisi de Mekteb-i Sultani’deki öğrencilik yıllarında Salih Zeki’nin Alexis Bertrand’dan tercüme ettiği *Felsefe-i İlmiye* ve *Felsefe-i Ahlakiye* isimli kitapların-

9 Eserin bu baskısı için MEB Ferit Ragıp Tuncor Arşiv ve Dokümantasyon Kütüphanesi’nde yaptığımız araştırmalar şimdilik sonuçsuz kalmıştır.

dan çok yararlanmıştır. Yazısından Salih Zeki Bey'e büyük bir saygı duyduğu anlaşılan Yücel, "Bir vukuf ve gayret şaheseri" olarak betimlediği *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın yayımlanması için bakanlık yaptığı dönemde bizzat uğraştığını söylemekte ve bu işi matematikçilere havale ettiğini, ancak onların bu ağır yükün altından bir türlü kalkamadıklarını ifade etmektedir:

Hakları vardı. Onu, ancak eserin yorulma bilmiyen sahibi gibi şarkı ve garbı tanıyan bir Türk bilgini başarıle bastırılacak bir hale getirebilirdi. Tab'ına muvaffak olsaydım, Türk irfanına büyük bir hizmet yapmış olacaktım. Aynı zamanda Salih Zekiye karşı duyduğum minnetin, hiç olmazsa küçük bir parçasını ödiyecektim. Olmadı. Candan temenni ederim ki, haleflerimden birine bu şeref ve hizmet nasip olsun. (Yücel, 1950, 1998).

Hasan Âli Yücel, eserin basımı için görevlendirdiği matematikçilerin kim olduklarına ilişkin bir bilgi vermez. Yücel'in deyimiyile bu kişilerin "işin altından kalkamaması", muhtemelen eserin yayıma hazırlık sürecinde doğulu matematikçilerin eserlerini ve bu eserlerdeki kavram ve terimleri tanıyan uzmanların bulunamadığına işaret etmektedir. Nitekim Yücel de "Onu, ancak eserin yorulma bilmiyen sahibi gibi şarkı ve garbı tanıyan bir Türk bilgini başarıle bastırılacak bir hale getirebilirdi" diyerek sorunun asıl nedenine işaret eder. Sonuç olarak bu girişim de sonuçsuz kalırken eserin yayımlanması ile ilgili bir taslak çalışma olup olmadığı bilinmemektedir.

Kâmûs-ı Riyâziyât'ın bir sonraki basım girişimi Süheyl Ünver tarafından gerçekleştirilmiştir. *Hür Vatan* gazetesinin 7 Temmuz 1961 tarihli sayısında kaleme aldığı "Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki (1864-2.7.1921)" başlıklı yazısında Ünver, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde bir bilim heyetinin Salih Zeki'nin büyük eserlerini yayıma hazırlamak üzere toplandığını müjdelemektedir:

Değerli insanlarımız için yapılacak sade geçici törenler olmamalıdır. Şüphesiz bunun da yeri vardır. Mühim olan hayat ve eserlerini bir kitap halinde çıkarabilmektir. Ama Salih Zeki merhum için şu müjdeyi vereyim ki Fen Fakültemiz adına, Tıp Tarihi Enstitüsünde toplanan bilim heyeti, onun Asarı Bakiye ve Riyaziyat Kamusu ana hatlarını yeni harflerle neşir için hazırlanmaktadır. Bunun, 1964'te 100. doğum yılına yetiştirilmesi, müştereken verdiğimiz karar icabıdır (Ünver, 1961b, s. 3).

Ünver yazısında, söz konusu eserlerin yayıma hazırlanması için toplanan heyetin kimlerden oluştuğunu belirtmemektedir. Bu bilgiyi, Süheyl Ünver'in Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki koleksiyonunda bulunan Salih Zeki hakkındaki defterinde buluyoruz. Defterde, heyet üyelerine gönderilen mektubun bir örneği yer almaktadır. 28 Mart 1961 tarihli mektup, Salih Zeki'nin 1961 yılındaki vefatının yıldönümü için yapılacak etkinliklerden bahsetmektedir:

Muhterem efendim;

Değerli ilim adamımız ve riyaziyecimiz Salih Zeki Bey'in vefatının 40'ıncı yıldönümü dolayısıyla bu sene bir tören tertiplemeyi ve bu vesileyle onun elan basılmayan "Asâr-ı Bakiye"sini tab'a hazırlamayı düşünüyoruz. Bu hususları görüşmek üzere lütfen 5 Nisan Çarşamba günü saat 15'de enstitümüze teşrifinizi saygılarımla rica ederim.

Ord. Prof. Dr. A. Süheyl Ünver

Toplantıya çağrılanlar:

Prof. Cahit Arf, Prof. Ahmet Hamit Dilgan, Prof. Nüzhet Gökdoğan, Prof. Hüsnü Hamit Sayman, Doç. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu, Prof. Nazım Terzioğlu, Ord. Prof. Salih Murat Uzluk,¹⁰ Ord. Prof. Ali Yar (Ünver, 1961a, s. 21)

Bu mektuptaki davet ile Ünver'in *Hür Vatan*'daki yazısı karşılaştırıldığında, söz konusu heyetin öncelikle Salih Zeki Bey'in 1961 yılındaki 40. ölüm yıldönümü etkinliklerini planlamak ve *Âsâr-ı Bakiye*'yi yayıma hazırlamak için çağrıldıkları, toplantıda Salih Zeki'nin 1964 yılındaki 100. doğum yıldönümünde anma töreni düzenlenmesi ve *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın da yayıma hazırlanması kararlarının alındığı anlaşılmaktadır. 1961 ve 1964 yıllarında Salih Zeki için hangi etkinliklerin yapıldığı konusunda bilgimiz bulunmamaktadır. Ancak bu süreçte *Âsâr-ı Bakiye*'nin çevirisi yapılmıştır. Çeviri önerisinin İstanbul Üniversitesi matematik profesörlerinden Nazım Terzioğlu tarafından getirildiği, çevirinin ise Hüsnü Hamit Sayman tarafından yapıldığı belirtilmiştir (Yıldırım, 1993, s. 17; Şenkon, 2005). Bu çeviri halihazırda Türk Matematik Derneği web sitesinde erişilebilir durumdadır (Salih Zeki, 1961). Öte yandan bu süreçte *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın yayımlanması konusunda bir girişimde bulunulmamıştır.

Salih Zeki Bey'in kaleme aldığı ders kitapları, kendi döneminde olduğu kadar Cumhuriyet'in ilk neslinin matematik eğitiminde de önemli rol oynamış, bu dönemde yetişen önemli bilim insanlarının eğitim hayatlarını etkilemiştir. Bu etkiyi taşıyan isimlerden biri büyük matematikçimiz Cahit Arf'tır (1910-1997). Arf anılarında Salih Zeki'nin kitaplarıyla cebri nasıl keşfettiğini şöyle anlatır: "Baktım tavukların sayısına x, tavşanların sayısına y diyor ve böylece daha rahat muhakeme yürütüyor. Böylece kendi kendime cebri keşfettim" (Sertöz, 2021, s. 247). Salih Zeki'nin etkilediği önemli isimlerden biri de matematikçi ve mühendis Mustafa İnan'dır (1911-1967). Oğuz Atay, 1975 yılında yayımladığı ve İnan'ın hayatını anlattığı "Bir Bilim

¹⁰ Prof. Dr. Salih Murat Uzdilek'in soyadı, tıp tarihçisi ve hekim Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk ile karışmış görünmektedir.

Adamının Romanı” isimli kitabında kendisinin lisede oldukça başarılı olduğunu ve lise derslerinin ötesindeki konularla ilgili kitapları ilgiyle okuduğunu aktarır: “Salih Zeki’nin *Kamus-u Riyaziyat*’ını okuyordu. Riyaziye hocası Murittin Erev, böyle kitaplar hediye ediyordu Mustafa’ya. Sınıfta, öğretmenin yanında arkadaşlarına riyaziye dersi vermek kolay değildi” (Atay, 2013, s. 49). Yüksek öğrenimine Yüksek Mühendis Mektebi’nde yatılı olarak başlayan Mustafa İnan, buradaki derslerinde yüksek başarı göstermiş ve konuları arkadaşlarına anlatmaya başlamıştır:

Hocalarının anlattıklarının çoğunu daha önce her nasılsa öğrenmişti. Arkadaşları notlarını çalışırken, Mustafa Salih Zeki’nin *Kamus-u Riyaziyat*’ını okuyordu, henüz yabancı dil bilmediği için Salih Zeki’nin Poincare’den çevirdiği *İlim ve Faraziye, İlmin Kıymeti* gibi kitaplar okuyordu (Atay, 2013, s. 71).

Mustafa İnan’ın “riyaziyeciliği” arkadaşları arasında ün kazanmıştır. Divan edebiyatına ilgi duyan arkadaşı Füzuni (Ertegi), Şair Nedim’in İstanbul kasidesine bir nazire yazmış ve İnan’ın matematikçiliğini Salih Zeki ve *Kâmûs-ı Riyâziyât* ile karşılaştırmıştır:

Salih Zeki’nin bir eşidir Mustafa bîşek

Kamus’u Riyazi ile tartılsa sezadır (Atay, 2013, s. 72)

İlerleyen dönemlerde her ne kadar Salih Zeki’nin tarihsel kişiliği yavaş yavaş hafızalardan silinmeye başlasa da bazı bilim tarihçileri onun çalışmalarını tanıtmak üzere yazılar kaleme almışlardır. Ege Üniversitesi fizik profesörlerinden Prof. Dr. Celal Saraç (1906-1998), 1966 yılında *Fen Dergisi*’nde “Salih Zeki ve eserleri (1864-1921)” başlıklı bir yazı kaleme almış, daha sonra Kültür Bakanlığı’nın önerisi üzerine 1990 yılında “Salih Zeki Bey ve Eserleri” projesine başlamıştır (Günerngun, 2006, ss. 27-28). Bu proje tamamlanamamış ve Celal Saraç’ın Salih Zeki ile ilgili yazıları öğrencisi Yeşim Işıl Ülman tarafından hazırlanarak 2001 yılında “Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri” ismiyle kitaplaştırılmıştır. Saraç, “Kamûs-i Riyaziyat” başlıklı yazısında eseri genel olarak tanıtır, içeriğinden bahseder ve bazı maddelerin içeriklerini özetler (Saraç, 2001, ss. 133-137). Saraç’ın bu kitabını kaynak olarak kullanan bilim tarihçisi Osman Bahadır (1949-2023), haftalık *Cumhuriyet Bilim Teknoloji* dergisinin 1 Ağustos 2014 tarihli sayısında “Kamus-i Riyaziyat Nerede?” başlıklı bir yazı kaleme almış ve *Kâmûs*’taki Kalfazade ve Gelenbevi İsmail gibi Doğulu matematikçiler hakkındaki bilgileri başka kaynaklarda bulmanın mümkün olmadığını, ansiklopedinin önemli seçme maddelerinden oluşan bir derleme olarak yayımlanması gerektiğini ifade etmiştir. Bahadır, 1960’lardaki Süheyl Ünver’in girişimine atıf yaparak Salih Zeki’nin 100. doğum yıldönümünde eserin basılmadığını, 150. yıldönümünde ise (2014) eserin basılmamış nüshalarının nerede olduğunun bile bilinmediğini belirtir. Bahadır son olarak eserin yayımlanmasının

sadece Osmanlı ve eski İslam ülkelerindeki bilimlerin tarihine değil aynı zamanda uluslararası bilim tarihine de büyük bir katkı olacağını ifade eder (Bahadır, 2014).

Kâmûs hakkında bir başka önemli çalışma, Osman Bahadır'ın isteğini bir nebze karşılayacak şekilde 2021 yılında "Urum Abdalları" mahlaslı bir ekip tarafından yapılmıştır. Bu ekip, *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın 1315 basımının 53 maddesini Latin harflerine aktarmış ve ilgililerine bir kitap şeklinde sunmuştur. İbn-i Heysem, İbn-i Sina, İbn-i Rüşd, İbn-i Şatır, İshak Efendi, Kalfazade, Buzcani, Biruni ve Gelenbevi İsmail gibi Doğulu bilim insanlarına dair maddelerin yanında integral, sonsuz küçükler, Pisagor teoremi (Eşek Davası) gibi maddeleri çalışmalarına eklemişlerdir. Ayrıca eserde teorik matematik konularının verildiği yerlerde Salih Zeki Bey'in ve matbaanın muhtemel dizgi hatalarını dipnotlar ile düzeltmişlerdir (Salih Zeki, 2021).

Son olarak *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ın basılması gerektiğini düşünen kişilerden biri olan ODTÜ Matematik Bölümü profesörlerinden merhum Cem Tezer'i (1955-2020) anmak isabetli olacaktır. Matematik tarihi metinlerindeki özel terimlerin (ıstılahlar) araştırılması konusunda birçok lisansüstü araştırmacıya yardımcı olmuş ve titiz çalışmaları ile katkılarda bulunmuş olan Tezer, Türk matematik tarihi ile ilgili bir konferansında *Kâmûs*'un Salih Zeki'nin en büyük eseri olduğunu ifade etmiş, ilk cildinin basılmış olduğunu, geri kalan ciltlerin ise okunamaz bir el yazısıyla durduğunu ifade etmiştir. El yazmalarının okunmasının çok zor olduğunu, bunların okunması işinin yine kendisine baktığını nükteli bir şekilde vurgulamıştır (Tezer, 2014)

Sonuç

Salih Zeki Bey'in *Kâmûs-ı Riyâziyât* adlı eseri, yalnızca Osmanlı-Türk bilim tarihinde değil, genel olarak İslam dünyasında da matematik ve astronomi gibi matematiksel bilimlere dair hazırlanmış ilk kapsamlı ansiklopedi girişimlerinden biri olması bakımından büyük bir öneme sahiptir. Ancak bu kıymetli çalışmanın yalnızca birinci cildi basılabilmiş, geri kalan ciltleri ise müsvedde halinde kalmıştır. Bu durumun arka planında ilgili dönemin matbaa ve yayıncılık dünyasındaki ekonomik zorluklar, entelektüel çevresinin ilgisizliği ve idari sıkıntılar kadar, eserin hacmi ve uzmanlık gerektiren içeriği de etkili olmuştur.

Salih Zeki Bey'in vefatından sonra onun yakın çevresinden Hüsnü Hamid Sayman'ın gösterdiği gayret, eserin unutulmasına engel olmak ve sonraki nesillere kazandırmak adına önemli, hatta tarihsel bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Hüsnü Hamid Bey'in 1924'te gerçekleştirdiği birinci cildin sınırlı baskısıyla başlayan yenden yayım girişimi ne yazık ki sonraki ciltlere ulaşamamıştır. Bununla birlikte eserin basımı için gösterdiği neredeyse idealist düzeydeki çaba ile dönemin bilim ve yayın

politikaları arasında yaşanan gerilim, İkinci Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e uzanan zihinsel dönüşümün somut bir yansıması olarak dikkat çekmektedir.

Kamûs-ı Riyâziyât'ın önemi, yalnızca yazıldığı dönemdeki etkisiyle sınırlı kalmamıştır. Harf Devrimi sonrasında eserin Latin harfleriyle yeniden yayımlanması yönünde girişimlerde bulunulmuş, bu bağlamda dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel'in ve bilim tarihçisi Süheyl Ünver'in çabaları öne çıkmıştır. Her iki isim de eserin bilim tarihi bakımından taşıdığı değerin farkında olarak basılmasına yönelik çeşitli teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ancak bu çabalar da dönemin kurumsal öncelikleri, teknik imkânlar ve muhtemelen uzman yetersizliği gibi nedenlerle tamamlanamamıştır. Bu durum, eserin Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bilimsel süreklilik fikri açısından taşıdığı sembolik anlamı daha da pekiştirmektedir.

Bugün *Kamûs-ı Riyâziyât*'ın müsveddeleri, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde araştırmacıların istifadesine sunulmuş durumdadır. Bununla birlikte hem Salih Zeki Bey'in mirasının daha geniş kitlelere ulaştırılması hem de Türk ansiklopedicilik geleneğinin erken örneklerinden biri olan bu eserin bilim tarihi içindeki yerinin daha görünür kılınabilmesi için tamamının bilimsel bir edisyonla yeniden yayımlanması büyük bir ihtiyaç olarak ortadadır.

Bu doğrultuda, eserin yeni bir baskıya hazırlanmasında modern filolojik yöntemlerle hazırlanacak eleştirel bir edisyonun tercih edilmesi önem arz etmektedir. Mevcut üç matbu baskı (1898, 1901, 1924) ile İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde muhafaza edilen on iki müsvedde defterin karşılaştırmalı analizi yapılmalı; Salih Zeki'nin kullandığı kaynaklar, metin içine eklenen matbu sayfalar ve sonraki döneme ait açıklamalar ayırt edilmeli ve gerekli durumlarda dipnotlandırılmalıdır. Arap harfli metnin transkripsiyonunun yanı sıra terimlerin Türkçe ve Fransızca açıklamaları da hazırlanarak eserin çok dilli bir sözlük yapısına kavuşması sağlanabilir.

Bu tür bir çalışma yalnızca bir metin yayımı değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinde bilimsel dilin teşekkülü, kavramsal çerçevenin oluşumu ve ansiklopedicilik pratiğinin gelişimi gibi konulara da ışık tutacaktır. Hüsnü Hamid Sayman'ın 1930 tarihli notunda dile getirdiği ilmî ve ahlâkî sorumluluk çağrısı, bu bağlamda hâlâ geçerliliğini korumaktadır.

Kaynakça

- Akbaş, M. (2003). Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman]. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 5(1), 51-68.
- Akbaş, M. (2005). Salih Zeki ve "Zaman" Başlıklı Konferansı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 79-96.

- Atasoy, A. (2022). Salih Zeki'nin Makaleleri: Bir Bibliyografya Denemesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 23(2), 335-394.
- Atasoy, A. (2024). Kitap 2. Kâmûs-ı Riyâziyyât. İçinde Melek Dosay Gökdoğan, A. Kökcü, H. M. D. Çavuşoğlu, & S. Y. Erten (Ed.), *Eski Harfli Türkçe Matematik Biyobibliyografyası (1900-1928)* (ss. 843-846). Nobel Bilimsel.
- Atay. (2013). *Bir Bilim Adamının Romanı: Mustafa İnan*. İletişim Yayınları.
- Aykut, A. (1991). Ansiklopedi. *TDV İslam Ansiklopedisi* (C. 3, ss. 217-227). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Baga, E. (Ed.). (2021). *Bilim ile Bilim Tarihi Arasında Salih Zeki*. Ketebe Yayınları.
- Bahadır, O. (2014). Kamus-i Riyaziyyat Nerede? *Cumhuriyet Bilim Teknoloji*, 1428.
- Baltacıoğlu, A. Y. (2019). Müderris Şükrü [Sayan (1884-1943)]. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 20(2), 127-132.
- Başaran, V. (Ed.). (2022). *Ölümünün 100. Yılında Bilim Tarihçisi Salih Zeki'yi Anmak ve Anlamak Paneli Bildiri Kitabı*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. <https://akmb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/02/Salih-Zeki-yi-Anmak.pdf>
- Birinci, A. (2022). Salih Zeki Bey Destanına Mukaddeme. *Müteferrika*, 61, 1-58.
- Demir, R., & Kalaycıoğulları, İ. (2004). Büyük Bir Matematik Tarihçisi ve Felsefecisi: Salih Zeki Bey (1864-1921). *Kutadgubilig*, 6, 195-211.
- Günergun, F. (2005). Âsâr-ı Bâkiye ve Salih Zeki Üzerine Ek Bilgiler. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 187-191.
- Günergun, F. (2006). Celâl Saraç ve Bilim Tarihi: Gaston Bachelard'ın Esinlediği Arayışlar. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 8(1), 38.
- Harun Reşid. (1921). Merhûm Salih Zeki. *Tedrisât*, 12(70), 1042-1051.
- Hasan Fehmi. (1923, Temmuz 2). Merhum Salih Zeki. *Vakit*, 2.
- Heyet-i Riyâziyye*. (t.y.). Süleymaniye Kütüphanesi, Tarık Gökmen Koleksiyonu, 00515.
- İhsanoğlu, E. (2017). *Osmanlı Bilim Mirası* (C. 1). Yapı Kredi Yayınları.
- Kadioğlu, S. (2005). Salih Zeki ve Çevresi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 155-168.
- Mehmed İzzet. (1936). Riyâzi Üstâdı Salih Zeki'nin Hayat ve Mesleki ve Hizmetleri. *Talebe Mecmuası*, 6(54), 1-19.
- Mehmed İzzet, Mehmed Esad, Osman Nuri, & Ali Kâmi. (2000). *Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi* (M. Kanar, Ed.).
- Mehmet İzzet. (1337, Ağustos 7). Merhûm Salih Zeki Bey (4). *İkdâm*, 8764, 2.
- Rıza Tevfik. (1326). Müteveffa Karabet Efendi Hakkında. *Servet-i Fünûn*, 40(1024), 235-236.
- Salih Zeki. (t.y.). *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (TY 908-919). İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- Salih Zeki. (1315). *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Karabet Matbaası.
- Salih Zeki. (1318). *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (030.1315). Mahmud Bey Matbaası; Marmara Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.

- Salih Zeki. (1329a). *Âsâr-ı Bâkiye: Müsellesât-ı Müsteviye ve Küreviye* (C. 1). Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1329b). *Âsâr-ı Bâkiye: Hesâb* (C. 2). Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1924). *Kâmûs-ı Riyâziyyât*. Matbaa-ı Âmire.
- Salih Zeki. (1961). *Asar-ı Bakiye* (H. H. Sayman, Çev.). Türk Matematik Derneği. <http://tmd.org.tr/asar-i-bakiye/>
- Salih Zeki. (2021). *Kamus-ı Riyaziyyat'tan Seçmeler* (Urum Abdalları, Çev.). Nisan Yayınları.
- Salih Zeki. (2022). *Hikemiyyât* (E. Demir, Ed.). Çizgi Kitabevi.
- Saraç, C. (2001). *Salih Zeki Bey: Hayatı ve Eserleri* (Y. I. Ülman, Ed.). Kızılelma Yayınları.
- Sayman, H. H. (1927). Birkaç Söz. *İlim ve Usûl* (Salih Zeki, Çev.). Devlet Matbaası.
- Sayman, H. H. (1930). Kâmûs-ı Riyâziyyât Hakkında Tarihî Vesika. İçinde *Kâmûs-ı Riyâziyyât* (TY919; C. 12, s. ek). İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi.
- Şenkon, H. (2005). Salih Zeki ve Âsâr-ı Bâkiye'nin 1960'larda Yapılmış Bir Çevirisi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 7(1), 33-44.
- Sertöz, A. S. (2021). *Şu Matematik Dedikleri*. TÜBİTAK Yayınları.
- Soydan, A. (2013). Darüşşafaka Tarihinden Kesitler. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 3, 246-268.
- Takıcak, S. B. (2019). Şükrü Sayan'ın 'Kemmiyyât-ı Mevhümenin Süret-i İrâesine Dair Yeni Bir Nazariyye' Adlı Makalesi. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 20(1), 102-123.
- Tatlısu, M. (2021). Kitapçı Karabet Efendi'nin Osmanlı Matbuatına Katkıları Üzerine Bir Methal. *Yıllık: Annual of Istanbul Studies*, 3, 123-148.
- Tezer, C. (2014, Aralık 23). *Türklerin Matematiğe Katkıları*, 2. Bölüm [Video]. <https://youtu.be/eImuQz2GFuM?si=F2JlpMBvi6P0mVt4>
- Ülken, H. Z. (2019). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (6. bs). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ünver, A. S. (1961a). 28.3.1961 tarihli 141 no'lu mektup (Süheyl Ünver) [Salih Zeki Defteri]. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Ünver, A. S. (1961b, Temmuz 9). Meşhur Riyâziyeci Sâlih Zeki (1864-2.7.1921). *Hür Vatan*, 3.
- Yeni Kitaplar: Kâmûs-ı Riyâziyyât. (1314, Nisan 17). *İkdâm*, 1363, 4.
- Yıldırım, N. (1993). Nazım Terzioğlu. *Bilim Tarihi*, 16, 11-19.
- Yılmaz Erten, S. (2020). Hüsnü Hamid Sayman'ın Muallimler Mecmuası'ndaki Yazıları. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)*, 21(2), 321-345.
- Yücel, H. Â. (1950, Temmuz 19). Salih Zeki. *Cumhuriyet*, 2.
- Yücel, H. Â. (1998). Salih Zeki. İçinde C. Y. Eronat (Ed.), *Hürriyet, Gene Hürriyet* (C. 3, ss. 21-26). T. C. Kültür Bakanlığı.

EK: Hüsnü Hamid Sayman'ın “*Kâmûs-ı Riyâziyât* Hakkında Tarihi Not” başlıklı yazısı

[illegible]